

Koldingbogen

ÅRSTAL:	2004
FORFATTER:	Vivi Jensen
TITEL:	Dagligliv i Kolding på Chr. 4's tid – som det afspejler sig i en gammel regnebog.
KORT RESUME:	Om livet, skolen og erhvervslivet i Kolding i 1500 – 1600 tallet.

DAGLIGLIV I KOLDING PÅ CHRISTIAN 4.'S TID – SOM DET AFSPEJLER SIG I EN GAMMEL REGNEBOG

AF VIVI JENSEN

I artiklen “Niels Michelsens regnebog fra 1615” i Koldingbogen 2002 redegjorde Jens Ulf Møller for det matematiske indhold i denne adskillige gange genoptrykte regnebog, hvis forfatter var lærer i Kolding fra 1590erne og nogle årtier ind i 1600-tallet. Det fremgår, at der er spændende viden at hente for den, der interesserer sig for matematik og for fagets historie, og forfatteren gengiver desuden enkelte regneopgaver, hvor der tages udgangspunkt i konkrete forhold. De antyder, at der er andet at hente i bogen end matematik, og i det følgende skal der fremdrages nogle af de opgaver, der belyser dagliglivet, som det har udspillet sig i Kolding og andre steder.

Jens Ulff-Møller fortæller i sin artikel det, det har været muligt at finde frem til om Niels Michelsen, Mikkelsen, Mickelsen, Mickelsøn eller Mickelssøn – selv kalder han sig det sidste; men navne kunne på den tid staves på mange forskellige måder, uden at den ene var mere rigtig end den anden. Den, der vil vide mere om manden, henvises dertil, samt til Georg Bruuns korte artikel om samme emne i Vejle Amts Aarbøger 1932

Niels Mickelssøn har åbenbart haft succes med sin undervisning, og han må have erhvervet sig et vist ry også uden for Kolding, for i 1615 udgav han hos bogtrykker Salomon Sartorius i København sin “liden Reg-

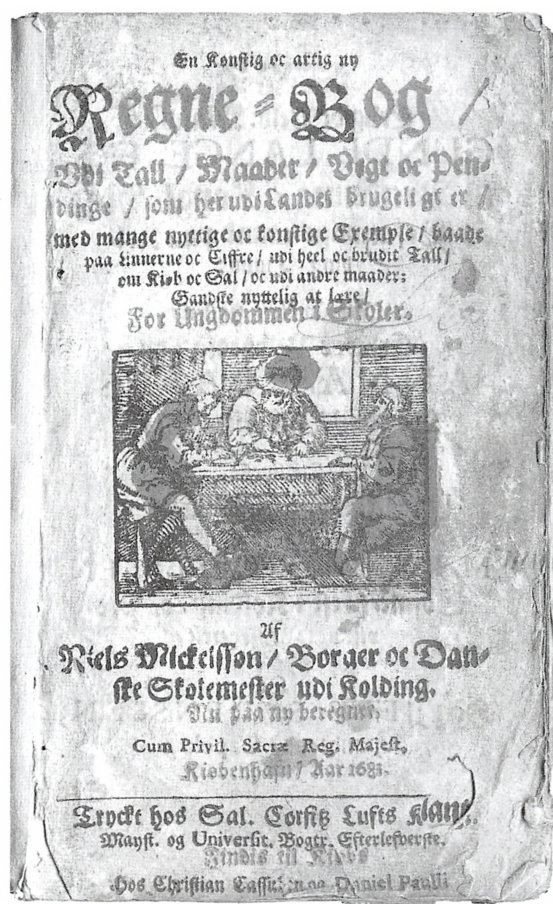
nebog... Ungdommen til Forfremmelse, Gavn og Bedste”. Bogen blev hurtigt udsolgt og genoptrykt bl.a. i 1624, 1633, 1646, 1665, 1666, 1674 og 1681, så den må betegnes som en virkelig klassiker, hvis betydning for den praktiske regneundervisning gennem det meste af et århundrede dårligt kan overvurderes. Næst efter Luthers Katekismus blev den sin tids mest populære skolebog.

Lad mig til indledning gengive den fulde titel, der, som det dengang var almindeligt, giver en indgående beskrivelse af bogens indhold: “En konstig og artig ny Regne-Bog udi Tall, Maader, Vægt og Pendinge, som her udi Landet brugeligt er, med mange nyttige og konstige Exemple, baade paa Linnerne og Ciffre, udi heel og brudit Tall, om Kjøb og Sal, oc udi andre maader: Gandske nyttelig at lære, For Ungdommen i Skoler. Af Niels Mickelssøn, Borger og Danske Skolemester udi Kolding”. Som man vil se, benyttede man dengang andre stavemåder, og ordene betød ikke altid det samme som de gør i dag. Vi ville f.eks. ikke kalde en regnebog for kunstig og artig, for begge disse ord har ændret betydning, men dengang betød de “sindrig” og “god”.

I det følgende er benyttet bogens 2. udgave (1624) samt udgaven fra 1681, der begge findes i Museet på Koldinghus i varierende stadier af dårlig stand, hvilket ikke kan un-

dre, for skolebøger var bøger, der blev brugt dagligt, måske gennem flere generationer, og det er heldigt, at de overhovedet har overlevet til vor tid. Førsteudgaven fra 1615 har jeg aldrig set, men 1624-udgaven indledes efter tidens sædvane med en dedication til diverse velgørere, reelle eller potentielle. De nævnte er lensmanden på Koldinghus i årene 1623-31, Gunde Lange med hustru og børn, sognepræsten magister Povel Povelsen og kapellanen Jens Sørensen Hundevad. Efter dem nævnes byens to borgmestre, de otte rådmænd og byskriveren, "samtlige med deres flere Hustruer og Børn", der i forordet kaldes "mine gunstige Patroner og Forfremmere". Forfatteren påberåber sig traditionen tro gentagne gange GUD Allermægtigste og Jesus Kristus VORHERRE, og han beretter, at han "under stor Møye og Besværighed" har øvet sig i regnekunsten både her i landet og i Tyskland, hvorefter han i 29 år "i denne Menighed" har undervist i "Læsen, Skriven og Regnen".

Herefter følger en versificeret dialog mellem mester og discipel (lærer og elev), hvori eleven ikke overraskende er fortaler for, at ungdommen bruges på leg og dans og pige-sjov, men hvor det naturligvis tilsidst lykkes læreren at overbevise ham om, at flid i skolen ikke alene er Gud velbehagelig, men ham selv til gavn. Efter denne forholdsvis korte indledning følger en 24 vers lang "Formanelse til Ungdommen", hvori de forskellige regnearter opregnes, og herefter kommer så endelig lærestoffet. Bogen har dog næppe været brugt som vor tids skolebøger, hvor hver elev har et eksemplar. Efter hvert regnestykke er nemlig resultatet angivet, og det tyder på, at der, trods forordets direkte hen-

Titelbladet til skoleholder Niels Michelsens regnebog, her i en udgave fra 1681 tilhørende Museet på Koldinghus.

vendelse til eleverne, først og fremmest er tale om en bog til læreren.

Der indledes med tallære, hvorefter de forskellige regnearter gennemgås. For at gøre det tørre stof vedkommende og dermed lettere forståeligt, illustreres der løbende med let genkendelige situationer fra dagligdagen, ofte af denne art "en svend har modtaget på

sin husbonds vegne ...”, eller “en skriver har udgivet på sin husbonds vegne ...”. Bogens målgruppe er drenge og unge mænd, der er under oplæring i købmandsskab, og det er pris- eller gældsregninger, der dominerer. Absolutte undtagelser er tre eksempler på subtraktion, der tager udgangspunkt i historiske begivenheder, idet eleven skal beregne, hvor mange år, der er gået siden Christian 3. i 1535 belejrede København, siden han døde i 1559, og siden Martin Luther døde i 1546.

Det, som gør, at bogen har interesse for andre end historisk interesserede matematiklærere, er, at den gennem de talrige praktiske regneeksempler giver et levende billede af de mange hverdagsgøremål, der prægede livet i Kolding og i enhver anden driftig købstad, og som man ellers kun sjældent hører noget om i beretninger fra samtiden. Citater fra bogens tekster vil i det følgende blive gengivet med moderne stavemåde, og ord, der ikke umiddelbart er forståelige, forklares i parentes.

DAGLIG LIV I KOLDING

Det var på Christian 4.'s tid, i den gode tid før ulykkerne i form af krige og besættelser væltede ind over byen og landet. Kolding havde dengang (mindst) to skoler, hvoraf den latinske søgtes af de, der ønskede at forberede sig til en videre uddannelse på universitetet i København eller et af de gode, protestantiske universiteter i udlandet, og som havde en videre karriere som præster, jurister, embedsmænd eller læger for øje. Den danske skole havde til formål at bibringe børnene den elementære, for deres sjæls frelse fornødne viden, d.v.s de skulle kunne

læse, således at de kunne lære Luthers Katekismus udenad. Desuden kunne læreren i den danske skole mod ekstra betaling lære eleverne at skrive og regne, det sidste givetvis på forskellige niveauer – skomagersønnen, der skulle følge i faderens fodspor, havde andre behov end den dreng, der var i købmandslære. Han skulle senere i livet kunne begå sig på markedet i Lübeck, og han havde derfor brug for at vide noget om de utallige varearter, der fandtes der. Han skulle kende de mange forskellige mængde- og vægtangivelser, som varerne handledes i, og han skulle desuden kunne foretage de nødvendige mellemregninger i tidens mange forskellige inden- og udenlandske valutaer, så han undgik tab.

Kolding var i denne periode en by i rivende udvikling. Studeeksporten, der var det største valutaskabende erhverv, gik for en stor dels vedkommende gennem Kolding, over Sønderbro, hvor dyrene skulle tælles og en afgift pr. høved erlægges til kongens kasse. Siden Christian 3. omkring 1500-tallets midte havde gjort Koldinghus til sin hovedresidens i Jylland, havde enkedronning Dorotheas hof i et årti efter kongens død nytårsdag 1559 kastet glans over og skaffet omsætning til byen, og efter hendes død boede såvel sønnen Frederik 2. som dennes søn, Christian 4., ofte på Koldinghus. På samme tid var landet inde i en økonomisk opgangsperiode, og selvom krigen med Sverige i 1560'erne kostede, anfægtede den ikke for alvor det økonomiske opsving. Almen velstand var udbredt langt ud over adelens og storkøbmandenes rækker. Smukke sølvskeer og sølvkrus fandtes i alle bedre borgerhjem, og selv en simpel bondekarl kunne i

Rantzaus prospekt, der viser, hvordan Kolding så ud i 1587.

disse år spare gode tyske sølvdalere op. Købmænd og håndværkere byggede smukke huse, og med politisk korrekte sentenser på dansk eller tysk over porte og døre viste de, at de huskede på, at intet var muligt uden Guds hjælp. Næsten alle byens huse var bindingsværk, men man byggede nu så vidt muligt med teglsten mellem fyldingerne i ydervæggene, og efter den store brand i 1583, hvor den østlige del af byen blev ødelagt, havde Frederik 2. forlangt, at de brandfarlige stråtag blev erstattet af tegltag. Mange borgere

drev landbrug ved siden af håndværket eller købmandsskabet. Byen ejede jorder, som borgerne kunne købe sig rådighed over, og her dyrkede de korn, især til ølbrygning, humle til at give øllet smag, og kål, der før kartoflernes tid spillede en meget stor rolle i den daglige kost. På engene langs åen græssede kvæget. Om morgenen hentede byhyrden dem inde i byen, og om aftenen drev han dem hjem igen til staldene i borgernes baghuse, hvortil der var adgang fra nogle små veje, der blev kaldt forter. Den nuværende Slotsgade,

der tidligere hed Persillegade, fordi den løb langs slotshaven, var f.eks. oprindeligt en forte.

HANDEL OG HÅNDVÆRK

Det er nævnt, at byen i disse år blev præget af smukke, nyopførte huse med tegltag, og dette kommer også til udtryk i regnebogen: "Et hus som er lattet på begge sider, og er på hver side 22 stene højt, og 72 stene langt, og skal give for hvert hundrede tagsten 3 mark, 2 skilling." Prisen for 100 tagsten var 50 skilling, og facit på dette regnestykke er, at der skal bruges 3024 tagsten til en pris af 23 daler, 2 mark 8 skilling. *Latter* betyder lægter, og det, det drejer sig om, er altså et hus, der er klar til at få lagt tagsten på. Tagstene var vingetegl, dvs. samme slags som dem, der også bruges i dag.

I en bog, hvis målgruppe er købmandslærlinge – vordende købmænd – må køb og salg og alle former for prisudregninger naturligvis spille hovedrollen, og hovedparten af regnestykkerne afspejler derfor også den daglige handel med varer fra nær og fjern. Som nævnt skulle man kunne regne med mange forskellige slags valuta, og i tilgift skulle man kunne holde rede på de mange forskellige former for mål- og vægtangivelser, der indikerer, at samme betegnelse kunne betyde noget forskelligt, afhængig af varens art. For at kunne beregne priser skulle man kunne hitte rede i, at der går 112 pund på et cintener, 20 lispund på et skippund, og 16 skålpund på et lispund. Man skulle kunne regne i lod og kvint, og hvis man skulle undgå unødigt tab, skulle man vide, at en jysk alen og en lybsk alen ikke var lige lange.

Tønden var datidens standardemballage

for forædlede konsumvarer såsom sild, smør, øl, m.v., men også tælle, svovl og salpeter blev taget hjem i tønner eller fade, og et fad var en rummelig sag. F.eks. kunne et fad krud (ordet kan betyde både bøssekrud og krydderier, men her er det nok det første) veje 87½ pund (et pund er lidt under ½ kilo). Korn indkøbtes i læster og solgtes i skæpper (læst kommer af last, mens en skæppe er et mindre rummål). Vin importeredes i amer og fade. Peber og ingefær købtes i sække og solgtes i pund, mens det kostbareste af alle krydderier, safran, solgtes i kvint (ca. 5 gram). Rosiner kom i kurve – store kurve, for i et af regnestykkerne vejer fem kurve med rosiner henholdsvis 96, 124, 148, 136 og 152 pund. Olie solgtes i flasker, mens korn, malt m.v. solgtes i læster, og huder og skind i deger og timmer. Alle former for klæde købtes og solgtes i alen eller stykker. Kager regnedes i snese, skok og pakker, og søde sager som mjød og honning solgtes i tønner til købmanden, mens kunderne købte det i støbiken (af *stob*, der er en kande (krus) af et bestemt rumindhold). At finde rede i alle disse ting er et studium for sig selv, og til hjælp heri kan der bl.a. peges på bogen "Mål & vægt i Danmark", der er skrevet af Kurt Petersen, og som blev udgivet på Polyteknisk Forlag i 2002.

Livet på torvet og i købmandsgårdene følges gennem de mange regnestykker, der drejer sig om køb og salg, og man får et godt indtryk af de vigtigste varearter, samt af koldingkøbmændenes fjernhandel. At Lübeck spiller en rolle kan ikke overraske. Herfra fik man hovedparten af de fremmede varer. Blandt de vigtigste er tekstiler, der nævnes lærred (af hør eller bomuld), sardug (groft vævet stof, halvt uld, halvt linned), foerdug

(til at fore dragter med), dvællik (groft lærred, der er behandlet med limvand, så det bliver stift og glinsende, og som bl.a. blev brugt som mellemfor i dragter), atlask (tøj med en skinnende overflade), skellert (et stof, der spiller i flere farver), trip (et uldent stof), bommesi (glat eller mønstret kippervævet stof), bricks bommesi og hamburger baig (groftvævet flonel). Blår blev brugt til vattering, der lunede i de kolde vintre. Betegnelsen klæde bruges om uldent stof. Det sælges såvel i hele ruller som i afskårne stykker, og der nævnes rødt, sort og brunt klæde. Lybsk grå er sikkert også uldklæde. De fleste af disse stoffer produceredes i Tyskland, Nederlandene, Flandern og England. En dansk produktion antydes af et eksempel, hvor en kvinde lader væve "ottesindstve (8 x 20 = 160) mindre 6 alen (resultat: 154)" lærred, måske vævet af hør, der kom fra Riga, og som kunne være bleget eller ubleget. Der har naturligvis også været fremstillet uldent klæde i Danmark, men skulle man have andet end det grove vadmel, skulle det importeres, og det bedste kom fra England. Fine stoffer som damask og silke kom oprindeligt til Europa fra Syrien (Damaskus) og Kina, men på dette tidspunkt blev de produceret i Norditalien og Sydfrankrig. Endelig nævnes dragtpynt i form af snore, silkesnore og frynser.

Huder og pelsværk var en anden vigtig varekategori. Skomagere og sadelmagere havde brug for huder i form af ko- og oksehuder. Alun blev brugt af feldberederen (garveren), når han skulle klargøre huder og skind som f.eks. bukskind (hjorteskind), lammeskind og gråværk (fint skind af små pelsdyr, f.eks. egern). De hvide lasker (skindstrimler) blev især brugt af byens handskemagere.

I Josf Ammans "Ständebuch", der blev trykt i Frankfurt i 1568, er der 114 træsnit af alle slags erhverv. Her ses købmanden.

Til brug for grydestøberen og kobbersmeden importeredes der bly, tin, kobber og messing. Man handlede også med guld og sølv (svensk sølv nævnes specielt) til byens guldsmedes behov, men det har næppe været en del af den almindelige torvehandel. Behovet har dog været forholdsvis stort. Hoffet og den der til knyttede adel har skullet forsynes, men der har også været mange rige borgere og bønder, der har haft råd til at anskaffe bægre, skeer, smykker og dragttilbehør af sølv. I de gode år før nedgangstiden begyndte med Kejserkrigen 1626-29, var der arbejde

til 4-5 sølvsmede ad gangen i Kolding. Jern til de mange forskellige specialiserede smede nævnes mærkeligt nok ikke.

Rebslagerens hamp var sandsynligvis importeret, sikkert fra Riga, for det område, der nu er Letland, var kendt for sin gode hamp. Senere, da arvefjenden Sverige var blevet en magtfaktor i Østersøen, kunne man ikke mere tillade sig at lade flådens forsyning med hamp til tovværk være afhængig af den søværts transport, så Christian 4. forsøgte ved lovgivning at ophjælpe en hjemlig hampeproduktion. I en lovsamling fra 1615 fastslås det, at "hver bonde som hel gård besidder skal her efter årligen så en skæppe hampefrø, og den som halv gård besidder en halv skæppe".

Linolie, der fremstilles af høfrø, anvendes bl.a. til fernis. Krudt solgtes i fade eller tønder, og man kunne også købe svovl, sikkert fra Island, og salpeter. Begge var nødvendige ingredienser i krudtfremstillingen, og Christian 4. forsøgte sig med en hjemlig produktion af salpeter, der blev udvundet af gamle staldgulve. Produktionen krævede i lighed med salt- og glasfremstilling meget energi i form af brænde, og det, man kunne fremstille lokalt, kunne derfor langt fra dække behovet. Den salpeter, der blev solgt på torvet i Kolding, kom derfor sandsynligvis fra Tyskland.

MAD OG DRICKE

Endelig solgtes der naturligvis madvarer. Af kornsorter nævnes hvede, byg og havre samt rug fra Danzig (Gdansk). Man kunne også købe forædlede kornprodukter i form af mel, samt "penningsbrød af rug" – penningen var

den mindste møntenhed, og det er derfor "det daglige brød", der her er tale om. Om "en pakke kucken" (kager) oplyses det, at den indeholdt 2340 stk. Smør produceredes i oplandet, og herfra kom også hønseæg, tælle, flæsk, flæskesider, kallun, kabuskål (kålhoveder) og æbler. Boghveden var måske lokal, men kan også være importeret. Til de mere eksotiske varer hørte rosiner og pommeranser, eller, som de også kaldtes, pommeransæbler, der kom fra Holland. Oprindeligt kom rørsukker som så meget andet til Europa fra Arabien, men i 1600-tallet dyrkedes det bla. i Spanien. Der var dog tale om en udpræget luksusvare, og det nævnes ikke i regnebogen. Det gør derimod det hjemlige sødestof, honning, der både kunne produceres lokalt og importeres over Lübeck. – Roesukkeret hører en langt senere tid til.

Fra oplandet kom givetvis de levende dyr, af hvilke får, gildvædder (kastret vædder), rundvædder (avlsvædder), lam og øxne (okser) nævnes. Af de okseflokkene, der forår og efterår passerede Kolding på vej sydpå mod det internationale marked, blev der utvivlsomt kun undtagelsesvis solgt dyr fra til lokal konsum. Prisen på en okse fremgår af et par eksempler: "tvende (to) personer har købt tilsammen 4 øxne (okser) for 50 daler", "en slagter køber en okse for 7 daler, 1 mark". Meningen er, at denne okse skal saltes ned, for det anføres, at den "koster ham til bey og salt (skal være baysalt, dvs. salt fra Biskaya-bugten) 14 mark 4 skilling".

Fisk var et vigtigt fødemiddel, og de ferske fisk, koldingenserne spiste, blev fanget i fjorden og i Lillebælt. Christian 1. havde i 1459 givet Koldings borgere tilladelse til at fiske i

Fiskeren i Ammans Ständebuch fra 1568.

fjorden, og fra senere tider ved vi, at Strandhuse var beboet af fiskere, der solgte deres fangst i Kolding. De fisk, der nævnes i regnebogen, er konserverede, dvs. saltede eller tørrede, og her er det hovedsageligt Norge, der leverer, men en pakke bestående af 4684 skuller (fladfisk) og 346 snese hugne skuller, der solgtes i par, kan meget vel komme fra fiskerlejet Sønderside ved Ho bugt. Når der bare nævnes sild, må vi gå ud fra, at de er danske, men der nævnes også norske sild og sild fra Trondheim, og herfra fik man også torsk. Endelig var der bergfisk (fisk fra Bergen), der forekom såvel flade som runde (opsprættede og udfladede eller hele). Både

Trondheim-torsken og bergfiskene var de siden middelalderen over hele Europa så berømte og højt værdsatte klipfiske, der helt op i moderne tid var en af Norges vigtigste eksportvarer. I det hele taget ser Bergen og Trondheim ud til at have været vigtige samhandelspartnere, og til gengæld for de tørrede fisk indkøbte nordmændene bl.a. malt til ølbrygning i Kolding.

Af drikkevarer var der lidt for enhver smag. Regnebogen nævner dansk øl og dobbeltøl (stærkt øl) samt mjød, og desuden førte man fransk vin og rhinskvin. I mange husholdninger har man selv brygget øl, og hertil gik hovedparten af det korn, man dyrkede på byens jord. Indtil vi fra slutningen af 1800-årene fik vandværker og dermed rent drikkevand, var øl en livsnødvendighed for alle, store som små, for brøndvand drak man ikke.

Blandt de allervigtigste varer var før dybfryserens tid saltet. Der blev udvundet meget salt i Danmark, især ved kogning af tang, og Kolding by ejede en saltpande, der blev lejet ud. Dette urene salt var udmærket i den daglige husholdning, men det egnede sig ikke til nedsaltning af kød. Her skulle man bruge enten lyneburgersalt, der gennem århundreder var en af Lübecks allervigtigste eksportvarer, eller bejsalt, dvs. havsalt fra Biskayabugten.

Stærke, brændende krydderier var nødvendige i det gode køkken, ikke, som overtroen vil vide det, for at kamuflere fordærvet kød, for sådan noget blev man også syg af i gamle dage, men for at give maden den foretrukne smag. Efter at portugiserne, hastigt fulgt af hollænderne, var begyndt at sejle syd om Afrika til Indien og Indonesien, var man ikke mere afhængig af krig og fred langs karavanevejene og af de arabiske og vene-

tianske købmænd. Priserne var hermed blevet mere overkommelige, og nu var det ikke kun i de øverste samfundslag, men også blandt købmænd og håndværkere, at man kunne glæde sig over velkrydrede retter. Hos Koldings købmænd kunne man købe peber, safran og ingefær, og olivenolie kunne også fås. En særlig kvalitet hed Lissabonolie, fordi den blev udskibet herfra. Et skippund hamp, der nævnes et andet sted i teksten, er nok en trykfejl for sennep, der var et uundværligt tilbehør til fedt flæsk og andet kød.

Bortset fra landbrugsprodukterne fra oplandet kom næsten alle varer til Kolding ad søvejen. Nogle købmænd havde eget skib,

Mølleren i Ammans Ständebuch fra 1568.

mens andre nøjedes med anpart: "4 købmænd lader bygge et skib, der udi haver den første $\frac{1}{2}$ part, den anden $\frac{1}{2}$ part, den tredje $\frac{1}{16}$ part den fjerde $\frac{3}{16}$ part. Samme skib koster dem til tømmer, skibbyggere, at takle og alle omkostninger 1440 daler." Faktisk kunne det være hensigtsmæssigt at fordele såvel udgifterne som risikoen: "fire har lastet et skib fra Norge med sild, der udi har den første 8 læster, den anden 12 læster, den tredje 16 læster, og den fjerde 20 læster. På samme rejse kommer dem en stor storm på, så de måtte udkaste af samme sild 9 læster, 4 tønner. Nu spørges der hvor meget skade en hver tilkommer?"

På den tid var der i Kolding kun en industrivirksomhed, nemlig Slotsmøllen, hvor borgerne var forpligtet til at lade deres korn male til mel. Måske er det den, der afspejler sig i et regnestykke, der handler om en vandmølle, der har tre kværne. Af disse har den ene en kapacitet på 3 ørtug rug på 12 timer, den anden maler 3 ørtug på 28 timer, og den tredje 3 ørtug på 24 timer (1 ørtug=10 skæpper rug).

SKOLELIV, FATTIGFORSORG, LØN OG LEVEOMKOSTNINGER

Hele vejen igennem er bogen spækket med eksempler, der gør livet på Christian 4.'s tid lyslevende for læseren. Hoflivet fornemmes i følgende billede: "en gang var forsamlede nogle fremmede herrer og andre herremænd udi Kolding, da havde de den latinske skolemester, tre hørere (lærere) og otte unge personer (elever), nogle aftener at synge for dem", hvorefter regnestykket går ud på at beregne de enkeltes andele i de 16 rosenob-

ler, der var betalingen for denne optræden. Resultatet er, at skolemesteren skal have 5 rosenobler, 1 rigsdaler, 2 mark. De tre lærere skal hver have 2 rosenobler, 1 rigsdaler, 2 mark og 14 skilling. De otte elever må nøjes med 1 rigsdaler, 4 mark, 10 skilling, 8 penning hver, men til gengæld er der nok faldet nogle måltider af, der har været kærkomne afvekslinger i en normalt yderst spartansk dagligdag. Skolens kor, der normalt sang i Nikolai kirke, var iøvrigt fast inventar ved kongebesøg på Koldinghus, for såvel Christian 4. som faderen Frederik 2. og bedstefaderen Christian 3. var store musikelskere.

Endnu et indblik i skolelivet får man af følgende: "den latinske skolemester lader bage en tønne brød og vil den uddele i skolen til de "vedtørfvendte" (trængende) af hans disciple (elever)". Stykket, der er formet som en ligning med to ubekendte, har til facit, at der er 25 trængende disciple, og at tønden indeholder 228 brød. Dette eksempel viser, at latinskolenes elever ikke kun var velhavende folks børn; mange var direkte fattige. I renæssancens samfund ønskede man i videst muligt omfang at nyttiggøre intelligensreserverne, og det var derfor også muligt at nå frem i verden for drenge af beskedne kår, kun måtte de være forberedt på afsavn undervejs. For sådanne elever betød velgørelse i form af f.eks. brøduddeling, at de i nogle dage var fri for sult, men mange har dog haft råd til at investere i sønnernes uddannelse. En af dem kunne være den mand, der "tinger hans søn udi kost, et år for 14 rigsdaler" – at have en latinskoleelev på kost var altså også en mulig indtægtskilde for borgerne i Kolding.

Hovedparten af latinskolenes elever stræbte mod et præstekald, men inden de nåede så

langt, var der som regel mellemstationer, f.eks. som privatlærere i velhavende familier eller som lærere ved latinskolerne. For de, der valgte jura eller veltalenhed frem for teologi, var der muligheder i centraladministrationen eller som sekretærer hos de adelsmænd, der styrede rigets len og var indehavere af de betydningsfulde embeder, der var nødvendige for at holde statsmaskineriet igang. En anden karrieremulighed, der dog kun stod åben for de lærdeste og for dem, der havde de bedste forbindelser, var et bispesæde eller et professorskald ved universitetet i København.

Et regnestykke om en præstesøns uddannelse afspejler ikke alene dansk protestantisk sædvane, men også et lille familiedrama: "en præstemand udi Danmark sender sin søn ud til Wittenberg, at studere ... Nu bliver samme præstemand syg og dør bort, 6 dage der efter lejer hans hustru et bud efter samme hendes søn, at han skal endelig straks komme tilbage igen, at annamme (overtage) hans faders kald". Wittenberg i Sachsen var Luthers hjemby og reformationstidens åndelige centrum, og der var derfor god mening i, at en vordende præst studerede der. Det har sikkert gjort det lettere at få et kald derhjemme, men det var ikke kun præstesønner, der dygtiggjorde sig i udlandet. For adelens unge sønner var en flereårig dannelsesrejse med lange ophold ved berømte universiteter i Tyskland, Holland og somme tider også Frankrig og Italien en nødvendighed, og for at de ikke skulle forfalde til syndigt vellevned, var de ledsaget af en ældre, besindig vejleder. Som oftest var det en ubemidlet teolog, der hermed selv fik mulighed for at dygtiggøre sig og opleve den store verden udenfor Danmark. Det var dog ikke kun de boglærde, der

rejste udenlands for at fuldende deres uddannelse. Også håndværkersvendene drog på valsen, og de unge vordende købmænd måtte ud for at se, hvor varerne kom fra, og lære, hvordan man drev forretning i de store byer ved Østersøen eller i Nederlandene.

At familierne var større end nutidens kærnefamilier fremgår også af Niels Mickelsøns regnestykker: "en moder har 5 børn, dem er tilfalden en arv" og "en mand har 10 børn, som er 6 sønner og 4 døtre". I øvrigt levede både købmænd og håndværkerne i husstande, der ikke alene omfattede hustru og børn, men også lærlinge og svende, og meget ofte desuden familiemedlemmer, der af en eller anden grund ikke kunne klare sig selv. Det kunne være den gamle mor eller far, der var enke eller enkemand, eller måske en ugift tante eller et barn, man havde taget til sig for at hjælpe en enke i familien. Sammenbragte familier med "dine, mine og vores børn", som vi kender dem i vor tid, var også almindelige dengang. Ikke på grund af skilsmisser, men fordi dødeligheden var høj. En enkemand med børn måtte nødvendigvis have en ny kone, og en købmands- eller håndværkerenke havde let ved at finde sig en ny mand, der på den måde fik rådighed over en forretning eller et værksted uden at skulle investere andet end sig selv i det.

Ikke alle var så heldige at kunne finde ly og beskyttelse i en etableret husstand, for der var andre indbyggere end de veletablerede borgere. Når de af en eller anden grund ikke kunne klare sig selv, var de afhængige af andres nåde og barmhjertighed og af tidens meget stormaskede sociale sikkerhedsnet.

Et glimt af Kolding bys fattigforsorg får man i følgende stykke, der samtidig må have

glædet de to borgmestre, som bogen blandt andre er dediceret til: "en borgmester lader udsikke (udsende) en tønne sild til de fattige her udi byen". Man skal her ved hjælp af en ligning med to ubekendte regne sig frem til tøndens indhold og til antal fattige i byen, og det sidste er 74. Et andet eksempel på fattigforsorg fremgår af det stykke, hvori "borgmestre og råd skikke (sender) 3 borgere i byen med en pung fuld af skillinger og befaler dem de på byens vegne skulle uddele dem til de husarme (værdigt trængende) der udi byen". Resultatet er, at der til 53 husarme skal fordeles $3\frac{1}{2}$ mark.

Desværre kender vi ikke Koldings indbyggertal, så det er ikke muligt at beregne procentdelen af fattige og værdigt trængende. Der har dog næppe selv i de gode år før krigen boet mere end 2000 mennesker i byen, og da de senere udgaver af regnebogen udkom, har der givetvis været flere fattige end dem, der fremgår af regnestykkerne.

HÅNDVÆRK

Skomagerhåndværket var et af dem, der havde flest udøvere, for datidens sko holdt ikke så længe. Deres arbejde afspejler sig i følgende opgave: "en skomager er hos en foged, at skal sy sko for ham udi 4 uger 2 dage, og gør ham $3\frac{1}{2}$ par sko færdig om dagen, og bliver forligt (enig) med ham, at han skal give ham for parret 2 skilling 1 penning". Man spørger sig selv om, hvad fogeden skal med 105 par sko, for selvom man sled mange flere par, dengang sålerne var af læder, var det alligevel langt flere, end fogeden selv og hans familie kunne bruge inden for et overskueligt tidsrum. Vi får desværre ikke at

Skomageren i Ammans Ständebuch fra 1568.

vide, hvilken slags faged, der er tale om, men det kunne f.eks. være slotsfogeden på Koldinghus, der fik fremstillet sko til aflønning af personalet, for dengang var klæder og sko en vigtig del af de ansattes årsløn.

Følgende stykke giver et lille indblik i skrædderhåndværket: "en person lader en kappe gøre, hvor udi er 6 alen klæde, ... 7 alen hamborger baig, ... en alen 3 kvarter trip, ... 4½ alen dvelik, ... 60 alen snorer, ... 6 lod 1 kvintin silke". Oven i prisen på disse dele kommer desuden skrædderløn og drikpenge til svendene. Det er dog næppe sådan en kappe, en købmand i et andet regnestykke lover sin svend i årsløn oven i en pengebetaling på 18 sletdaler.

LANDBRUG

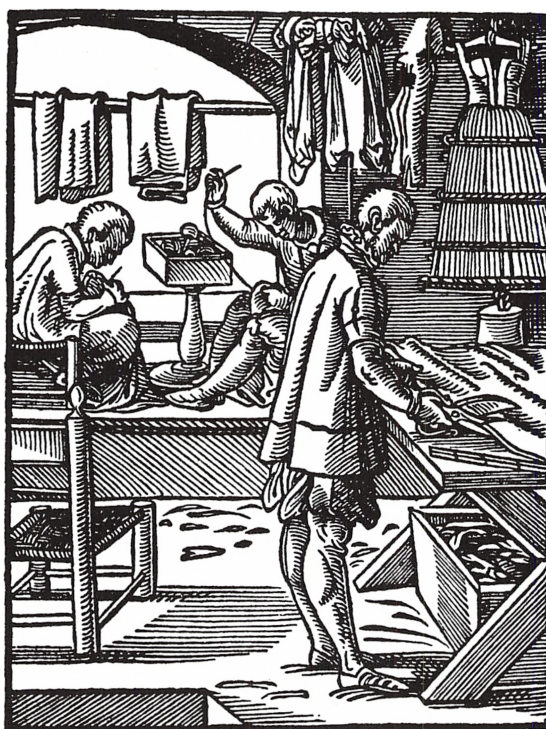
Det er nævnt, at en del af de nødvendige basisfødevarer såsom korn, kål og kød kom fra det nærmeste opland, men livet på landet optræder kun meget sporadisk i teksterne. Et af de få eksempler fortæller, at "2 bønder går udi marken, at se til deres får og lam". Af en anden opgave fremgår det, at 8 tærskere på et halvt år kan tærske 18 læster, 9 pund, 8 skæpper, og i en tredje får man at vide, at "en bonde lejer en svend et halvt år for 4 daler og en skiorte, så god som (til en værdi af) 3½ mark". Det sidste er endnu et eksempel på, at beklædning indgik i de ansattes årsløn, en praksis, der for mindre end 100 år siden endnu overlevede hist og her på landet.

LEVEOMKOSTNINGER FOR LOKALE OG TILREJSENDE

Når der var gæster på Koldinghus, var de som regel indkvarteret hos borgerne. Kun fremmede fyrster og kongefamiliens nærmeste slægtninge boede på slottet. Deres følge samt alle de øvrige, fra rigsrådets højforne medlemmer til ydmyge brevbærere, lejede sig ind med heste og tjenerskab hos borgerne. Selvom det krævede ekstra plads og flere tjenestefolk, var det en god indtægtskilde, og Niels Mickelssøn bringer eksempler på, hvor omfattende denne virksomhed kunne være: "En adelsmand ligger udi et gæstherberg selv tiende (med et følge på ni), og blev de så forenet (enige) med hverandre, at dersom han bliver hos ham et år, da skal han give for sig selv, for øl og mad 90 daler, for hans svend 50 daler, og for hans dreng 28 daler. Nu antvorder (giver) han straks hus-

bonden på hånden 100 daler og siger, at han vil blive hos ham, til så længe han har for-tæret samme penge.” Resultatet er, at de rækker til et ophold af 7 måneder, 2 uger og 6½ dags varighed, og prisforskellen afspejler forskellen i logi, kost og øllets kvalitet. De øvrige syv medlemmer af følget er åbenbart rejst hjem, førend det lange ophold begyndte, og når hestene i dette tilfælde ikke omtales, må det betyde, at de har kunnet opstaldes og fodres på Koldinghus, eller at slottet har stillet heste til rådighed. Den fordel havde dog kun de færreste, men det var der også råd for, når man lejede sig ind i Kolding: “4 personer lægger sig udi et gæsteherberg med 4 heste, og bliver de forligt (enige) med husbonden, at en hver hest skal have om dagen 1 skæppe havre for 5½ skilling og for høg og strøelse 5 skilling og for mad og øl om dagen for hver person 14 skilling. Fire dage der efter kommer til dem 6 andre personer med 6 heste, bliver hos dem udi 1 uge og 2 dage. Der efter kommer 8 andre personer med heste til dem, og bliver hos dem udi 3 uger og 3 dage. Nu spørges her, hvad hvert selskab kommer at betale?”

Når det gjaldt de lavere samfundslag, var der billigere løsninger: “Udi et gæsteherberg ligger 16 personer udi 5 uger og giver hver af dem om dagen for øl og mad 6 skilling”. Andre havde råd til lidt mere: “Udi en skrædder-kro ligger 4 skræddersvende til kost udi 3½ uger: Der efter kommer til dem 6 andre skræddersvende, bliver hos dem udi 5½ uge, og skal give en hver af dem om dagen, for øl og mad 8 skilling og til seng 6 penning”. Det sidste regnestykke afspejler tidens uddannelsessystem for håndværkere, idet de omtalte skræddersvende er “på valsen”, dvs. i gang

Skrædderen i Ammans Ständebuch fra 1568.

med den uddannelsesrejse, der var nødvendig, for at de senere kunne blive selvstændige mestre i faget. Før de drog ud i verden, havde de stået i lære i nogle år. Når de havde lært fagets grundlæggende teknikker, blev de svende, og så forventedes det, at de drog ud i verden for at lære det nye, der var kommet til, siden deres egen mester selv havde været afsted. De enkelte laug havde egne herberger eller kroer, hvortil svendene søgte, når de ankom til en ny by, og hvis laugets oldermand kunne anviser dem arbejde hos en af byens mestre, kunne de bo her, indtil de drog videre til den næste by.

Selvom skrædderne ikke hørte til blandt

de højest lønnede, lå deres indtægter dog som håndværkere langt over det, som en ufaglært kunne gøre sig håb om at tjene: "en lejer 12 arbejdere udi 14 dage, og giver hver af dem om dagen 4½ skilling til løn". Lige løn fik man ikke altid, hvilket fremgår af følgende eksempel: "en mand har 4 arbejdere udi 6 uger, og skal give den første om dagen 6 skilling den anden 5 skilling den tredje 4 skilling og den fjerde 3 skilling". Skræddersvendenes dagløn fremgår ikke af noget regnestykke, men der er eksempler fra andre håndværk: "en har 6 tømmermænd udi 8 dage, og giver hver af dem om dagen 7½ skilling". Tømmerne hører tilsyneladende til de forholdsvis lavtlønnede håndværkere, måske fordi der var mange af dem. Næsten alle byens huse var af bindingsværk, og den slags var tømmerarbejde, som det fremgår af følgende regnestykke: "tre tømmermænd hugger udi 4 uger 8 bindinger hus, hvor mange bindinger hus kunne 16 tømmermænd tilsammen hugge udi 9 uger?" Facit 96 bindinger.

Træ- og bindingsværkshuse var almindelige overalt, men det var grundmurede bygninger ikke. I Kolding var der ud over slottet, kirken og latinskolen kun en lille håndfuld, der tilhørte rige købmænd eller adelige, der havde hus i byen. Murerne regnedes derfor i langt højere grad som specialister, hvilket fremgik af lønnen: "En mand tinger en murermester til et stykke arbejde, at gøre ham færdig på hans egen kost selvtrædie (med to hjælpere), og skal give ham selv om dagen 18 skilling, hans svend 14 skilling og hans kalkslager 9 skilling". Kalkslageren var murerarbejdsmand, og hans arbejde bestod i at sørge for, at mørtelen blev tilstrækkelig

Helligkorsgade 18 er bygget i 1589. I 1600-tallet har der været flere huse med gavlen ud mod gaden som dette, men på de større grunde har husene haft langsiden mod gaden. Næsten alle byens huse var af bindingsværk. Foto ca. 1900.

iltet, så den kunne hærde. I dag klarer man den slags maskinelt, men dengang var det hårdt, manuelt arbejde, og det blev da også bedre betalt end almindeligt ufaglært arbejde. At murere virkelig var specialister viser et andet regnestykke: "et tårn, som er bygget udi et vand, som er under vandet (dvs. nedgravet) 1/5 alen, udi vandet 1/7 alen og over vandet 29 alen højt. Nu spørges her, hvor langt samme tårn er? Facit er 140 alen". Stykket, der forekommer i afsnittet "Nu efterfølgende andre lystige Stykker" er ikke umiddelbart gennemskueligt, og det er for en

Renæssancens huse havde ofte indskrifter over dørene, kaldet dørhamre. Indholdet var næsten altid af religiøs art. Dette er fra Helligkorsgade 18, og der står på nudansk: O Herre, vil du vort hus bevare, da står det for al frygt og fare. HI og JH er ejernes initialer, og mellem dem står det bomærke, som deres ejendele var mærket med.

gangs skyld noget, der ikke har kunnet opleves i Kolding, for ingen af Koldinghus' tårne var bygget i vand, men rundt om på de smukke, teglstensbyggede herregårde, der fra midten af 1500-årene skød op overalt, hvor adelen ejede godser, var der utallige tårne, der rejste sig over voldgravenes plumrede vande. De skulle signalere, at man her ville være i stand til at forsvare sig, uden at der dog var realiteter bag, for krigsførelsen havde forlængst overflødiggjort borgene af den type, som herregårdsarkitekturen var inspireret af.

FRITID, FEST OG FORNØJELSER

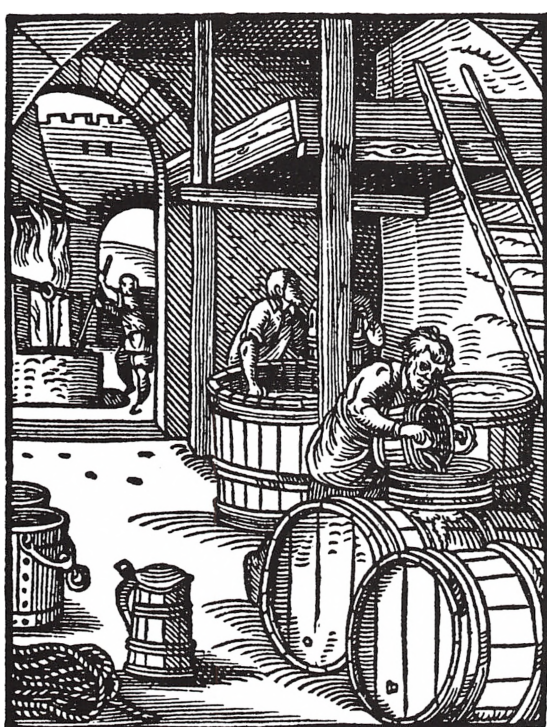
Selvom de fleste regnestykker drejer sig om handel og aflønning, er de mere lystige sider af livet også tilgodeset. Således er der adskillige eksempler, der tager deres udgangspunkt i livet på ølstuer eller på kroer. Opgaven går som regel ud på at beregne, hvor meget hver enkelt skal betale af den konsumerede øl, men den giver også et indblik i tidens ung-

domsliv: "26 unge personer, som er karls-personer og jomfruer (unge ugifte mænd og kvinder), er til juleleg en aften, og har de drukket tilsammen 3 marck 9 skilling. En ung karls-person udlægger 3 skilling, en jomfru 1½ skilling. Nu spørges der, hvor mange de har været udaf hvert slags? Facit 12 unge karls-personer, og 14 unge jomfruer". Stykket giver desuden et lille indblik i, at man, til trods for en voksende lutheransk ortodoksi, der søgte at lægge bånd på "menig almues" livsudfoldelse, alligevel fandt tid til god, gammeldags lystighed ved siden af den strengt religiøse fejring af Christi fødsel.

Et af bogens sidste regnestykker handler om et endnu større gilde: "30 personer, som er mænd, unge personer, kvinder og piger, var forsamlede på et lystigt sted, hvor de havde ladet øl hente til dem for 5 mark en skilling. En mand udlægger 4 skilling. En ung person (mand) 2½ skilling. En kvinde 1½ skilling og en pige en skilling. Nu spørges her, hvor mange personer de havde været udaf hver slags? Facit, 12 mænd, 8 unge personer, 6 kvinder og 4 piger". Herefter redegøres der for, hvordan man når frem til dette facit.

De to regnestykker fortæller om en festkultur, hvor mænd og kvinder, gifte såvel som ugifte, deltog på lige fod. Desuden viser de, at den danske skik, hvorefter hver betaler sin del af regningen, og som i mange andre lande anses for at være udtryk for nærighed og manglende levemåde, har rødder langt tilbage i tiden.

Når man skal fortælle Koldings historie, vil det, der er foregået på og omkring slottet, naturligvis fylde meget. Her færdedes konger og dronninger, og deres liv og de begivenhe-

Ølbrygning i Ammans Ständebuch fra 1568.

der, der udspillede sig omkring dem, er vel belyst i de overleverede kilder. Anderledes forholder det sig derimod med byens borgere. Dem kender vi som hovedregel kun som navne, der er overleveret i Kolding Bysbog, hvis spredte oplysninger dækker perioden 1493-1635 (se Koldingbogen 1991), eller fra de få bevarede dokumenter, der er knyttet til deres position som købmænd og håndværkere. Deres familier møder vi i heldigste tilfælde i testamenter eller på gravminder i Nicolai kirke. De mange indbyggere, der ikke havde løst borgerskab, hører vi som regel kun om, når de af en eller anden grund kom i konflikt med loven, men i Niels Mickelssøns

Regnebog kommer vi tæt på dagligdagen, som den udspillede sig blandt Koldings indbyggere, og når det gælder Christian 4.'s tid, er den slags skriftlige kilder sjældne. Vi møder dem på byggepladsen, i købmandsgården, i værkstedet, i skolen og på værtshuset, og vi kommer tættere på dem end i nogen anden skriftlig kilde fra tiden. Bogen fortjener derfor at blive kendt og læst af andre end historisk interesserede matematiklærere, der bor i nærheden af Det kongelige Bibliotek eller Statsbiblioteket i Århus. På Museet på Koldinghus har vi to eksemplarer. Det drejer sig (vistnok, for titelbladet mangler) om "anden og forbedrede udgave, udsendt ni år efter den første", dvs i 1624, samt en udgave fra 1681, men de er begge slidte og skrøbelige, så vi kan ikke tilbyde at stille dem til rådighed. Den, der ønsker selv at studere regneeksemplerne og de mange gode historier, de rummer, og af hvilke de citerede kun repræsenterer et udvalg, kan få lov at se nærmere på et fotokopieret eksemplar, der findes på museet. Den har naturligvis ikke originalens charme, men der står det samme i den!